

(*Osmanlı*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 353-360)

OSMANLILARIN KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN KÜLTÜRÜ VE DİLİNE ETKİLERİ

Erdal ŞAHİN*

Türklerin tarihleri kadar eski ve zengin kültürleri ile bu kültürün büyük bir bölümünü oluşturan edebiyatları da vardır. Tarihin derinliklerinde bu edebiyatın köküne ulaşamamakta; yalnız izlerine rastlamaktayız. Türk tarihinin belgelere dayanan en eski devresi Büyük Hun İmparatorluğu zamanıdır. Bu dönemden günümüze yazılı metin kalmamakla birlikte, Çin kaynaklarından o zamanki sözlü edebiyatımızla ilgili ipuçları elde edilebilmektedir. Nitekim bir Hun türküsünün metni bu kaynaklardan tespit edilmiştir.¹

Tespit edilen en eski Türkçe yazılı metin, Yenisey mezar kitabelerinden başka 8. yüzyılda taşlara oyularak yazılmış olan *Orhun Yazıtları*'dır. Bu yazıtların yazarları olan vezir Bilge Tonyukuk ve Yoluğ Tigin en eski Türk yazarlarıdır. Göktürk yazıtlarından sonra edebî ürünler Uygur Türkçesi metinleridir. Bu dönem eserleri daha çok dinî mahiyette eserler olup Türkçe Mani metinleri, Buda dininin esasları ve Buda'nın hayatını anlatan *Altın Yaruk* ve *Sekiz Yükme* adlı eserlerdir. Bunlardan başka *İki Kardeş Hikâyesi* ve *Eski Turfan Şarkıları* gibi eserler ile tıbbı, hukuka ilişkin eserler de vardır. 9. yüzyıldan itibaren İslâm dinini kabul etmeye başlayan Türkler, dinle birlikte kültür, fikir, dil ve edebiyat alanlarında değişiklikler yaşamaya başlamışlardır.

İslâmî Türk edebiyatının ilk ürünü, Karahanlılar devleti zamanında, 11. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından, Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olan *Kutadgu Bilig* adlı eserdir. Aynı yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türkçe halk şiirleri ve atasözlerinin de yer aldığı *Dîvânü Lûgati't-Türk* adlı sözlüğünü yazmıştır. Edib Ahmed, *Atabetü'l-Hakayık* adlı eserini yine Karahanlı Türkçesiyle 12. yüzyıl başında yazmıştır.²

13. yüzyılda hem çağın, hem de bütün Türk yazı dili tarihinin en önemli hadiselerinden biri diyebileceğimiz yeni Türk yazı dili şiveleri oluşmuştur.³ Orta Asya'da 12. yüzyılda Ahmed Yesevî ve Hakim Süleyman Ata Doğu Türkçesi ile şiirler söylemişlerdir. 13. yüzyılda yazılan ve Ali'ye ait olan *Kıssa-i Yusuf*, Doğu ve Batı Türkçelerinin hususiyetlerini taşımaktadır. 13. yüzyılda Anadolu'da yetişen birçok şair Batı Türkçesinin yazı dilini kurmuştur.

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi

¹Timurtaş, Prof. Dr. Faruk K., Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Vilayet Yayınları, İstanbul 1981, s. 1.

²Timurtaş, Prof. Dr. Faruk K., age., s. 6.

³Karamanlıoğlu, Ali, Türk Dili, Dergah Yayınları, bs. 4, İstanbul 1986, s. 61.

Anadolu’da 13. yüzyılda Selçuklular döneminde Hoca Dehhanî ile başlayan ve kaynağını ve örneğini daha çok İran edebiyatından alan, İslâm kültürünün bütün kollarından beslenen, Türk ruhunun özelliklerini aksettiren ve mahallî çizgilere de yer veren Divan edebiyatı, en güçlü temsilcileriyle Osmanlılarla birlikte 600 yıldan fazla devam etmiş ve canlılığını kaybetmekle birlikte günümüze kadar gelmiştir.⁴

Osmanlılar, tarihten aldıkları birikime kendilerinden de bir şeyler katarak yazdıkları manzum ve mensur eserlerle ve bu eserlerde kullandıkları dille Türk dünyasının çeşitli bölgelerindeki Türklerin kültür hayatına ve dillerine etki etmişlerdir. Bu etkinin görüldüğü coğrafyalardan biri Kazan Tatar Türklerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesidir.

İdil kıyılarında Bulgarlar zamanında verilen eserler⁵ ve 12-14. yüzyılda yazılmış olan Kıpçakça eserlerle birlikte Altın Ordu ve Harezmi devrinde yazılmış olan Ali Oğlu Mahmud el-Bulgarî el-Kerderî’nin *Nehcü’l-Ferâdis*’i (1342), Kutb’un *Hüsrev ü Şirin*’i (1341-1342), Harezmi’nin *Muhabbetnâme*’si (1353), Hüsam Kâtip’in *Dastân-ı Cümçüme Sultan*’ı (1368-1369)⁶ Seyf-i Sarayî’nin *Gülistan Tercümesi* (14. yy.) Kazan Tatar edebiyatının meydana gelişinde tesiri olmuş eserlerdir.⁷ Altın Ordu (1241-1502) ve Kazan Hanlığı (1439-1552) devrinden kalma yarlık ve bitikler ile İdil-Ural bölgesinde tesadüf edilen mezar taşları da Kazan Tatar Türkleri dil yadigârlarıdır. Kazan Tatar Türkleri bu dönem edebî eserlerde kullandıkları Türkistan ile ortak olan dili “Türkî” dil olarak adlandırırılar. Kazan’ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra da “Türkî” yazı dili devam etmiş ve bir çok Türkçe eser yazılmıştır.⁸İdil boyu Tatar Türklerinin kendi edebiyatlarını geliştirirken başka bölgelerde -özellikle Türkistan ve Osmanlı- gelişen Türk edebiyatlarını da takip ettikleri bu bölgede bulunan yazma veya basma eserlerden ve bu eserlerin dillerinin Tatar Türkçesine olan etkilerinden anlaşılmaktadır.

1552 yılında Kazan Hanlığı’nın Rusya İmparatorluğu’na katılmasından sonra bu imparatorluk içinde yaşayan Tatar Türkleri, aynı kültür ve medeniyet dairesi içinde oldukları milletteşleri Osmanlılar ile ilişkilerini kesmemişler, özellikle kültürel yönde ilişkide olmaya devam etmişlerdir.

Tatar aydınlarından birçoğu Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde -genellikle hacca gitmek suretiyle-seyahat etme imkânı bulmuş ve izlenimlerini seyahatnamelerine yazmışlardır. 1751 yılında Orenburg’a bağlı Segiyt köyünden Hindistan’a seyahat eden,

⁴Timurtaş, Prof. Dr. Faruk K., age., s. 8.

⁵Bulgar dönemi Türkçe eserler için bk. Temir, Ahmet, Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt), Türk Dünyası El Kitabı Edebiyat, bs. 2, Ankara 1992, s. 705-707.

⁶Kazan’da Hikâyet-i Cümçüme Sultan fi Nübuvvet-i İlyas Aleyhisselâm adıyla 1889’da Kazan’da basılan eserin aslı Hüsam Kâtip tarafından 1375-1376’da Moğolca telif edilmiş, 1548-1549’da Türkî dile çevrilmiş ve eser “Kesik Baş Kitabı” adıyla şöhret yapmıştır. (Temir, Ahmet, age., s. 708.)

⁷Temir, Ahmet, age., s. 708.

⁸Bu dönem eserler için bk. Temir, Ahmet, age., s. 709-713.

oradan Arabistan'a geçerek Osmanlı ülkesine ulaşan, tam otuz iki yıl sonra memleketine dönebilen İsmail Ağa Bikmöhmed'in Tav yakınlarında bulunan el yazma *Seyahatname*'si böyle eserlerin en önemlilerindedir. Bu eser, Tatar edebiyatı tarihinde önemli yer tutan ve çok defa basılarak okunan eserlerden biridir. İsmail Ağa memleketine döndüğünde, yani 1783 yılında ikinci bir Tatar Türkü seyahate çıkar. Bu Kazan yakınlarında bulunan Yaña Kışet köyünden Möhemmed Amin Gomer oğludur. Bu da Osmanlı ülkesinde ve Arabistan'da neler gördüğünü seyahatnamesinde gayet güzel anlatır.⁹

Osmanlı topraklarına hacca gitme, ticaret, öğrenim, gezme vb. sebeplerle gelen Tatar Türkleri memleketlerine boş dönmemişler, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış yazma veya basma birçok eseri beraberlerinde götürmüşlerdir. Tatar Türkleri, bu suretle Osmanlıca birçok eserden haberdar olmuşlar, bu eserleri okumuşlar, istinsah etmişler veya basarak geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu eserler 20. yüzyılın başlarına kadar Tatar Türklerinin manevî hayatına önemli etki yapmıştır.

Tatar tarihçisi Mirkasıym Gosmanov: "Bizim Tatar halkı büyük sufi şair Celâleddin-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sini tanımış, sonraki devir Türk ediplerinden Süleyman Çelebi'nin *Mevlidü'n-Nebisi*'ni, özellikle Yazıcıoğlu Muhammed Çelebi'nin meşhur *Muhammediye*'sini okumuştur. Yazıcıoğlu Muhammed Çelebi'nin *Muhammediye*'si çok defalar istinsah edilerek çoğaltılmış ve uzun yıllar Tatar medreselerinde ders kitabı olarak kullanılmış, daha sonra Gabdulla Tukay'a tehzil yazmaya da malzeme olmuştur. Yine yarı kahramanlık, yarı dinî Türk destanlarından *Salsal-name*, Çıkırkızâde Muhammed b. Ahmed'in (öl. 1623) *Altı Parmak*'ı (Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî) (bs. 1861) gibi kitaplar da elden ele dolaşmıştır; araştırma gezilerinde bunlara çokça rastlanmaktadır."¹⁰ der.

Bunlardan başka Selçuklu ve Osmanlı devrinde Anadolu'da yazılan dinî-tasavvufî ve destanî birçok eser, ya asıl şekli ile ya da Kazan şivesine çevrilerek İdil-Ural bölgesinde yazma veya basma olarak yayılmıştır. Tatarlar tarafından bilinip okunmuş olan ve Tatar kütüphanelerinde yer alan diğer Osmanlı kaynaklı eserler şöyledir: *Kıssa-i Fettah ed-Din*, *Yedi Gazavat Kitabı*, *Mülk Darab oğlu Firuz Şahnın Cazular Bilen Gaza Kılğanning Kıssası*, *Menâkib-i Seyid Battal Gazi*, *Tuti-nâme*¹¹, *Dasitân-ı Hatem Tay*, *Abu Ali Sina Hikâyâtı*¹²,

⁹Gosmanov, Mirkasıym, Kavriy Kalem Ézennen, Tatarstan Kitap Neşriyatı, bs. 2, Kazan 1994, s. 74-75.

¹⁰Gosmanov, Mirkasıym, age., s. 84.

¹¹Menşei Hindistan'dır. Sarı Abdullah Efendi (öl. 1661) tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. 1851'den itibaren Osmanlıca şekli ile Kazan'da basılan eseri 1887'de Abdulallam Feyizhan Tatar Türkçesine çevirip neşretmiştir. (Temir, Ahmet, age., s. 714.)

¹²Osmanlıca olarak Kazan'da 1864'te basılan eser, 1872 yılında Kayyum Nasirî tarafından Tatar Türkçesine çevrilip 1881'de Reis el-Hukemâ Abu Ali Sina Kıssası demikle meşhur Tahayyulatning Tercümesi adıyla yayınlanmış ve 1881-1900'de Molla Şihab Abdullaziz oğlu Rahmetullah tarafından tekrar çevrilip 1902'de bakılmıştır. (Temir, Ahmet, age., s. 714.)

*Kırk Vezir*¹³, *Letâif-i Hoca Nasreddin* (bs. 1845), *Pirgali Kitabı* (Pir Ali Vasiyeti) (bs. 1802), İsmail Hakkı'nın (öl. 1772-1773) *Marifet-nâme*'si (kısaltılarak bs. 1895), Mevlânâ Celâleddin Rumi'nin *Miftahü'l-Tevhîd*'i (ist. 1849), *Ahkâmü'n-Necm* (ist. 1821), *İbret-nâme* (ist. 1823), *Vakf-ı fî Müsebbi'llâh Fâtihîyyetü'l-Kitâb* (ist. H. 1190), Hoca İshak Efendi'nin *Şemsü'l-Hakikat*'i (bs. 1861), *İlim-Tasavvuf-Felsefe Tarihi* (ist. 1803 ?), *İncil'e Tenkid*, (bs. 20. yy. başı), *Tekmilen-Tarika*¹⁴, *Şerh-i Kasîde-i Bürde* (Şeyh Sa'dullah el-Halavîn, ist. 19. yy.), *Mu'cizetü'n-Nebî* (Süleyman Çelebi), *Tarih-i Solakzâde* (17. yy.), *Âşık-nâme* (19. yy.), *Dîvân-ı Hz. Kuddûsî* (bs. 1881), *Yusûf ü Züleyha*¹⁵ (Ahmedî-i Germiyânî, 15. yy.), *Mevlîd Hikâyeti* (bs. H. 1305), *Ashâb-ı Kirâm* (19. yy.)¹⁶, *Bostan Tercümesi* (19. yy.), *Umdetü'l-İslâm* (Abdurrahman İbn-i Yusûf), *İmâdü'l-İslâm*, *Destûr-i Şâh-i Rû Hikâyet-i Pâdişâhî* (Farsçadan Türkçeye tercüme, 1566), *İskender-nâme* (19. yy.), *Dîvân-ı Kuddûsî*, *Kıssa-i Sultân-ı Evliyâ* (Sarı Saltık Gazası), *Leylâ ve Mecnûn* (16-17. yy.), *Mirât-ı Ahlâk*, *Melheme*, *Dürr-i Mekkûn* (Muhammed Efendi Niksarî), *Sırr-ı Rüşt-i Sa'âdet* (Molla Câmi), *Ustuvânî Kitabı* (Muhammed bin Ahmed Ustuvânî, 19. yy.), *Târih-i Tâberî* (1668), *Şeh-nâme* (Firdevsî-i Tavîl, 16. yy.), *Ferâ'idü'l-Fevâ'id fî Beyânü'l-Akâ'id*, *Tezkîre-i Meşâyih*, *Mu'ciz-nâme*, *Risâle-i Kudsiye* (Şeyh-i Zeyneddin Hafî, 18. yy.), *Şeyh Necmeddin El-Bekrî er-Râzî*, *İrşâdü'l-Mürîd ale'l-Mirâd fî Terceme-i Mirsâdü'l-İbâd* (terc. Kasîm b. Mahmud Karahisârî, 1494), *Envârü'l-Âşıkîn*, *Ahmediyye* (19. yy.), *Hediye*, *Acâ'ibü'l-Mahlûkât* (Ahmed Bican), *Şerh-i Gülistân* (Şeyh Mahmud bin Osman el-Lâmi'î, 1582), *Şi'ir-Münâcâtlar* (Derviş Hakkı), *Kasîde der-Sitâyiş Şehriyâr-ı Büleñd İktidâr-ı Sultân Abdü'l-Azîz Han* (1866), *Tuhfe-i Şâhidî* (Şâhidî), *Işk-ı Zûm* (Âşık Paşa), *Garîb-nâme* (Âşık Paşa), *Letâ'if ü Zerâ'if* (Ali Hüseyin el-Vâ'iz, Hikâyeler)¹⁷, *Bin Bir Hadis-i Şerif Tercümesi*¹⁸ ve çeşitli mecmualarda bulunan Osmanlı Türkçesi şiirler, hikâyeler, kıssalar vb. Tatar kütüphanelerinde ve araştırma gezilerinde köylerde bulunan kitaplara bakıldığında dinî-tasavvufî eserlerin, destanların, hikâyelerin daha çok okunduğu görülmektedir. Bu da Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan

¹³Halk hikâyelerinden derlenip 1421-1451 arası Şeyh Zâde Ahmet Mısrî tarafından yazılmış, 1868 tarihinde Kayyum Nasirî tarafından Tatar Türkçesine çevrilip 1900'e kadar sekiz defa basılmıştır. (Temir, Ahmet, age., s. 714-715.)

¹⁴Müellifi: Tahâeddin Muhammed Pirgali. Türkiye Türkçesinden Bulgar ülkesinde Abdülhakim ibn Abdullah el-Kerimî Ar-Fân çevirmiş. M. 1572., istinsah tarihi: 1857 (Oruç, Birsal, İYALİ (Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü) Arşivindeki Türkçe El Yazmaları, Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 117, Aralık 1998, s. 200.)

¹⁵Tataristan'da Apas'a bağlı Devleti köyünde bulunmuştur. (Gosmanov, Mirkasym, age., s. 84.)

¹⁶Oruç, Birsal, İYALİ (Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü) Arşivindeki Türkçe El Yazmaları, Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 117, Aralık 1998, s. 179-236.

¹⁷Oruç, Birsal, Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserleri, Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 115, Ağustos 1998, s. 193-198.

¹⁸Arif Bey'in aynı adla Türkçe yayınlanan eserinin Abdürreşid İbrahim tarafından Kazan Tatar Türkçesine aktarımıdır, Petersburg'da basılmıştır. (Türkoğlu, İsmail, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 106.)

Tatar Türklerinin böyle eserlerle benlik ve kimliklerini korumaya çalıştıklarını göstermektedir.

19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu kitapların etkisine bu yüzyılın sonlarında Ziyaeddin Gümüşhanevî (öl. 1893) de katılır. Nakşibendiliğin Halidiye kolunun İstanbul'daki temsilcisi, İdil-Ural ve Kazakistan bölgesinin meşhur Nakşî Şeyhi Zeynullah Rasulî (öl. 1917) ile İstanbul'da görüşmüş ve Rasulî'yi o bölgede halife tayin etmiştir (1870). Zeynullah Rasulî Kazan, Ufa, Troyski gibi bölgelerde ve Kazak steplerinde irşat faaliyetine girişmiştir. Rasulî, Gümüşhanevî hakkında *Menâkıb-ı Ziyaeddin Gümüşhanevî* adlı bir de eser yazmış ve 1900'de Kazan'da bastırmıştır.¹⁹

Özellikle, *Kamûs-ı Türkî* ve *Kamûsü'l-Âlâm* adlı eserleri ile İdil-Ural bölgesinde tanınan Osmanlı aydını Şemseddin Sami'nin bazı kitapları Tatar Türkçesine aktarılmıştır. Bunlardan bir tanesi olan *Kadınlar* adlı risalesi Fatih Kerimî tarafından *Hatınlar Vazâifi* adıyla Tatar Türkçesine aktarılarak 1899 yılında Orenburg'da basılmıştır. Şemseddin Sami'nin tesirinden bahseden Rızaeddin Fahreddin onun eserlerinin bilimsel olmasının ve dinî meselelere pek fazla girmemesinin halk nazarında çok fazla okunmasını ve tanınmasını engellediğini ifade eder.²⁰

Ahmet Mithat Efendi, Tatar Türkçesine aktarılan ve basılan eserleriyle İdil-Ural bölgesinde en çok tanınan Osmanlı Türkü yazarlarından biridir. Ahmet Mithat'ın bu bölgede basılan eserleri *Terbiyeli Bala* (Kazan 1898), *Kıssadan Hisse* (Kazan 1902), *Hayal ve Hakikat* (Kazan 1908) vb.dir. Özellikle İslâm dinini müdafaa eden üç ciltlik *Müdafaa* (1883-1885) adlı eserinin Tatar âlimlerince çok istifade edildiğini belirten Fatih Kerimî, İstanbul'a giden her Tatar Türkünün Ahmet Mithat Efendi'yle mutlaka görüştüğünü kaydeder.²¹

Osmanlıların İdil boyu Tatarları üzerindeki bu kültürel etkisi, Tatar yazar ve şairlerin eserlerinin diline de yansımıştır. Birçok Tatar yazar ve şairi okudukları ve tesirinde kaldıkları Osmanlıca eserlerin etkisiyle Osmanlı Türkçesine özgü birçok kelimeyi ve gramer şeklini yadıgamadan eserlerinde kullanmaya başlamışlardır. Şüphesiz bunda Osmanlıların Türk dünyası içindeki siyasî ve kültürel üstünlüğünün de çok büyük tesiri olmuştur.

Tatar edebî dilinde, 16. ve 17. yüzyıllarda Altın Ordu-Harezmi edebiyatı dili (13-14. yüzyıl) kaynaklı unsurlar kullanılmış, 17. yüzyıldan başlayarak şiir dili Çağataya dilinin etkisine maruz kalmış, 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren ise Osmanlı dilinin şiddetli nüfuzu altına girmiştir. 18. yüzyıldan itibaren Tatar ilinde ticaretin gelişmesi ve özellikle zengin ve enerjik tüccar sınıfının oluşmasıyla, Kazan Tatarları ile Kırım arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin başlamasıyla, sonra da bu ilişkilerin Osmanlılar ile gelişmesiyle Osmanlı dili tesiri

¹⁹Maraş, İbrahim, İdil-Ural Bölgesi ve Osmanlı Fikrî Münasebetleri, Bilig, sy. 5, Bahar 1997, s. 150.

²⁰Maraş, İbrahim, age., s. 150.

²¹Maraş, İbrahim, age., s. 150-151.

güçlenmiştir.²² Çağatay edebiyatının Orta Asya’da yavaş yavaş zayıflamaya başladığı dönemde, Osmanlı edebiyatı daha da gelişmiş ve güçlenmiştir. Tatar edipleri özellikle şairler bu dönemde farkında olmadan Osmanlılaşmaya başlamışlardır.²³

Osmanlı Türkçesi, 18. yüzyıldan başlayarak özellikle 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Eski Tatar Türkçesini etkileyerek, eskiden girmiş bazı Oğuzca unsurların kalmasını sağladığı gibi yenilerinin de yerleşmesini sağlamıştır. Bunlar şöyledir: *-dik/-dék* (özellikle 19. yy.’ın sonu 20. yy.’ın sonu), *-açak/-eçek*, *-mış/-més*, *-mak/-mek*, *-malı/-melé*, *-an/-en*, *mıştı/-mésté*, *-makta/-mekte*, *idé*, *-rmiş/-armış*, *-ermiş*, *-arak/-erek*.²⁴ Yine Tatar yazı dilinde *ile* bağlacı ve bu bağlacın ekleşmesi sonucu oluşan, *-le* eki de Osmanlı Türkçesi etkisiyle kullanılmıştır.

“Güzel” ve “giz-” (Osm. *gez-*) ‘gezmek’ kelimeleri eski Tatar yazı diline Osmanlı Türkçesi tesiriyle yerleşmiştir.²⁵ Bu kelimeler, bugünkü Tatar Türkçesi sözlüğünde anlamlarını ve şekillerini korumuş olarak yer almakta ve bugünkü Tatar Türkçesinde kullanılmaktadır.²⁶ Yine Osmanlı Türkçesi kaynaklı “güzel” kelimesi kız ismi olarak Tatarlarda yaygın olarak kullanılmaktadır ve bu kelimeyle kişi isimleri yapılmıştır: *Güzelbay*, *Güzelbanu*, *Güzelbike*, *Güzelgöl*, *Güzeliye*, *Güzelcan* gibi.²⁷ Eski Tatar şiirinde “min” yerine “ben” kişi zamirine çokça rastlanmaktadır. Bu kelime de Osmanlı Türkçesi tesiriyle eski Tatar Türkçesinde kullanılmıştır²⁸. Bugün ise bu kelime görülmemekte “min” kelimesi kullanılmaktadır. Yine 18. yüzyıl Tatar şiirinde *bar* yerine *var*, *ber-* yerine *ver-*, *bar-* yerine *var-* kullanılmış, bazı kelimelerde *n*’lerin *n*’leşmesi Osmanlı Türkçesi tesiriyle olmuştur.²⁹

Menir Minulloviç Negmetullov’un *Rol i Mesto Oguzskih Elementov v İstorii Razvitiya Tatarskogo Yazıka* (Tatar dilinin gelişim tarihinde Oğuzca unsurların yeri ve rolü) adlı tezinden çıkan sonuçlara göre, Tatar klâsik şairlerinde kullanılan Oğuz Türkçesi eklerin diğer Türk lehçelerindeki eklere oranı şöyledir: Muhammedyar’ın (16. yy.) şiirlerinde geçmiş zaman eki 2 *-gan /-gen* ve 5 *-p* eki yanında 14 *-mış/-més*; şimdiki zaman eki 4 *-a/-e* ve 160 *-ur/-ür* eki yanında 5 *-yor* kullanılmış; gelecek zaman *-açak/-eçek* eki tespit edilememiştir; sıfat-fiil eki 91 *-gan/-gen* ve 8 *-mış/-més* kullanılmış, *-an/-en* ekine rastlanmamıştır; fiil-ismi eki olarak 39 *-mak/-mek* eki tespit edilmiş, Tatarca fiil ismi eki *-u/-ü*’ye rastlanmamıştır.

²²Usmanov, M. A., Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII vv., Kazan 1972, s. 66.

²³İbrahimov, Galimcan, Yaña edebi Tatar télénéñ béréncé baskıçları, Kayum Nasıyri Mecmugası, Kazan 1922, s. 151.

²⁴Çokov, V. ø., Tatar Milli Edebi Télénéñ Barlıkka Kilüvé hem Üsésé, Kazan 1972, s. 101-102.

²⁵Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 127.

²⁶Komisyon, Tatar Añlatmalı Süzlégé, c. I, Kazan 1977.

²⁷Sattarov, G. F., Tatar İsémneré Süzlégé, Kazan 1981.

²⁸Negmetullov, Menir Minulloviç, Rol i Mesto Oguzskih Elementov v İstorii Razvitiya Tatarskogo Yazıka, Basılmamış Doktora Tezi, Kazan Üniversitesi, Kazan 1983, s. 128.

²⁹Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 128.

Mevle Kuliy'da (17. yy.) geçmiş zaman eki 11 *-gan/-gen* ve 6 *-p* şekli yanında 31 *-miş/-més*, şimdiki zaman eki 26 *-a/-e* ve 66 *-ur/-ür* eki yanında 4 *-yor* kullanılmış; gelecek zaman *-açak/-eçek* eki tespit edilememiştir; sıfat-fiil eki 96 *-gan/gen* ve 23 *-miş/-més* yanında 11 *-an/-en*; fiil-ismi eki olarak 37 *-mak/-mek* eki tespit edilmiş, Tatarca fiil ismi eki *-u/-ü*'ye rastlanmamıştır. Utız İmeni'de (1756-1834) geçmiş zaman eki 5 *-gan/-gen* ve 13 *-p* eki yanında 25 *-miş/-més*, şimdiki zaman eki 14 *-a/-e* ve 86 *-ur/-ür* eki kullanılmış olup *-yor* eki tespit edilememiştir; gelecek zaman eki 191 *-ur/-ür*, 30 *-gay/-gey* yanında 3 *-açak/-eçek*; sıfat-fiil eki 38 *-gan/-gen* ve 9 *-miş/-més* yanında 2 *-an/-en* eki; fiil-ismi eki olarak 25 *-mak/-mek* ve 2 *-u/-ü* ekine rastlanmıştır. Ebélmenih Kargaliy'de (1782-1833) geçmiş zaman eki 8 *-p* yanında 27 *-miş/-més* kullanılmış, *-gan/-gen* ekine rastlanmamıştır; şimdiki zaman eki 45 *-a/-e* ve 35 *-ur/-ür* eki yanında 3 *-yor* eki kullanılmış; gelecek zaman eki 30 *-ur/-ür* yanında 3 *-açak/-eçek* eki tespit edilmiş, *-gay/-gey* ekine rastlanmamıştır; sıfat-fiil eki 3 *-gan/-gen* ve 4 *-miş/-més* yanında 16 *-an/-en* eki; fiil-ismi eki olarak 8 *-mak/-mek* ve 2 *-u/-ü* ekine rastlanmıştır. Gabelcabbar Kandaliy'da (1797-1860) geçmiş zaman eki 35 *-gan/-gen* ve 226 *-p* eki yanında 14 *-miş/-més*, şimdiki zaman eki 78 *-a/-e* eki yanında 121 *-yor* kullanılmış, *-ur/-ür* ekine rastlanmamıştır; gelecek zaman eki 4 *-ur/-ür*, 4 *-gay/-gey* yanında 2 *-açak/-eçek*; sıfat-fiil eki 108 *-gan/-gen* yanında 13 *-an/-en* eki tespit edilmiş, *-miş/-més* eki bulunamamıştır; fiil-ismi eki olarak 9 *-mak/-mek* ve 18 *-u/-ü* eki tespit edilmiştir.³⁰

Osmanlı topraklarında seyahat etme imkânı bulan ve yazdığı seyahatnamede yirmi beş yıl İstanbul'da kaldığını ve bir mağaza işlettiğini söyleyen Hacı İsmail Ağa'nın bu eseri³¹ taşıdığı Osmanlıca unsurlar yönünden de oldukça önemlidir. Eserde özellikle şu Osmanlıca unsurlar yer almaktadır: *kırmızı* (İsm.10), *oçuz* (İsm.8), Osm.T. "ucuz", *köneş* (İsm.3) Osm.T. "güneş", *çucuk* (İsm.17) Osm.T. "çocuk", *yüksek* (İsm.19), *bırak-* (İsm.7), *ul-* Osm. T. "olmak", *bul-* Osm. T. "bulmak" gibi kelimeler ve şimdiki zaman eki *-yor*.³²

Yine Hacı İsmail'in seyahat notlarında geçmiş zaman eki olarak Osmanlı Türkçesi *-miş/-més* ve Kıpçak Türkçesi *-gan/-gen* ekleri karışık olarak kullanılmıştır. Bu seyahatnamede *-miş/-més* eki 170 defa, *-gan/-gen* eki ise 10 defa kullanılmıştır.³³

19. yüzyılda Hacı İsmail Ağa'nın seyahatnamesinde kullanılan Osmanlıca kelimeler, Hacı İsmail'in seyahat yolunu izleyen Hacı Möhemmed Amin'in seyahat notlarında pek geçmemekle³⁴ birlikte Hacı Muhammed Amin'de de Osmanlı Türkçesi unsurlara, özellikle

³⁰Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 215-216.

³¹Geniş bilgi için bk. Aleeva, A. ø, Puteşestviye İsmagil Aga V İndiyu XVIII. v., Kazan 1993.

³²Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 148.

³³Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 149.

³⁴Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 148.

şimdiki zaman *-yor* ekine rastlanır: “Köneş gayet éssé çak *ulıyor*” (Güneşin çok sıcak olduğu oluyor)³⁵

19. yüzyılda Osmanlı Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesine iyice nüfuz etmiştir. Menir Negmetullov, İlminski'nin o dönemde Tatar edebî dilinden Çağatayca ve Osmanlıca gramer şekilleri birleşiminde Arapça ve Farsça gibi türlü dillerin karışımı bir dil olarak söz ettiğini, Katanov'un Osmanlıca ve Çağatayca gramatik ve leksikolojik karışımın tercüme eserlerin özelliği olduğunu belirttiğini yazar. Yine Negmetullov, N. İ. Aşmarin'in Kazan Tatarlarının edebî dilini, Tatarca şekillerin yanı sıra, taklit ve alıntı yoluyla benimsenmiş Osmanlıca ve Çağatayca'ya özgü özelliklere sahip olduğunu gördüğünü yazar. Aşmarin'in 1901 yılında yazdığı *Oçerk Literaturnoy Deyatelnosti Kazanskih Tatar-Mohamedan za 1880-1895 gg.* adlı kitabına göre, Tatar edipleri eserlerini değişik dillerde yazıyorlardı, biri Çağatayca eserleri taklit ediyor, diğeri Osmanlı dilini kopya ediyor, bir diğeri ise Tatar halk diliyle yazıyordu.³⁶ Galimcan İbrahimov ise, Eski Tatar edebî dilini, yarısı Çağatayca, çeyreği Osmanlıca özellikli karışık bir Türk dili olarak niteler.³⁷ Gabdrahman Segdi Tatarların kullandığı *Törki dil* için: “Bu edebî dil, esas kökü Kıpçak dili olduğu halde, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinin gramatik ve leksikolojik karışımından oluşmuştu.”³⁸ der. 19. yüzyılda Osmanlı Türkçesinin Tatar Türkçesine etkisi o kadar artmıştır ki Çağatay Türkçesi etkisini silmeye bile başlamıştır.

Ubeydullah Bubi, Haris Feyzi Çistapol, Fatih Kerimî gibi İstanbul'da tahsil görüp geri dönen Tatar gençleri öğretmenlik yaptıkları okullarda İstanbul Türkçesi tabirlerini yaymışlar, yazılarında bu tabirleri kullanmışlardır. Ayrıca Türkiye'den gelen gazete ve dergiler de bilhassa milliyetçi gençler arasında olumlu tesir bırakıyordu. Meselâ Ayaz İshakî daha 19 yaşında iken (1898) Kazan'da, İstanbul'dan gelen gazeteleri, Paris'te çıkan *Meşveret*'i, Bulgaristan'dan gelen *Mizan*'ı, Mısır'da basılan *Türk* gazetesini okuduğunu belirtmiştir.³⁹ Musa Akyégét, Zahir Bigiyev gibi yazarların romanlarının dilinin yarısını Osmanlı Türkçesi unsurlar teşkil etmiştir.⁴⁰ Bu karışık dilin en tipik örneği, Musa Akyégét'in (1865-1923) yazdığı ve Kazan Tatar Türklerinin roman türünde ilk eseri olan *Hisamüddin Monla* romanıdır.⁴¹ Yine *Şura* ve *Ülfet* gibi gazeteler de Osmanlı Türkçesine yakın bir Türkçe ile çıkmıştır.

³⁵Aleyeva, A. ø., Spiski “Möhemmed-Amin Seyač etnamesé” i Jivaya Narodnaya Reç' v eyo Yazıkovoy Strukture, İstoki Tatarskogo Literaturnogo Yazıka, Kazan 1988, s. 37.

³⁶Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 116.

³⁷İbrahimov, Galimcan, Yaña edebi Tatar télénéñ bérénçé baskıçları, Kayum Nasıyri Mecmugası, Kazan 1922, s. 151.

³⁸Segdi, Gebdrahman, Tatar Edebiyatı Tarihi, Kazan 1926, s. 51.

³⁹Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları., Ankara 1985, s. 152.

⁴⁰Kurbatov, H. R., İské Tatar Poeziyasénde Tél, Stil, Metrika hem Strofika, Kazan 1984, s. 163.

⁴¹Taymas, A. Battal, La Litterature des Tatars de Kazan, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1965, s. 763.

19. yüzyılın son yarısında, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Tatar aydınlarında halk diline yaklaşma eğilimi başlar. Bu dönemde folklor diline ve şehir halkı ortak diline bağlı yeni bir yazı dili oluşturulmaya çalışılır. 20. yüzyılın başında yeni nesil Tatar dilcileri G. Nugaybek, G. İbrahimov, G. Maksudi, Cemal Velidi, G. Alparov, S. Raçmankulov, ø. Badikgov vb. Kayyum Nasıyri'nin presipleriyle izinden giderek, yeni yazı dilinin problemlerini teorik ve pratik olarak değerlendiriyor ve yeni yazı dilinin imlâ, dil bilgisi ve sözlük yönünden kurallarını tespit ediyorlardı. Bu yeni yazı dilinin kurallarının yerleşmesi hemen mümkün olmadı. Gabdulla Tukay, Galimcan İbrahimov, Fatih Emirhan, M. Gafuri, M. Fayzi, Z. Hadi, S. Ramieva, N. Dumavi vb. ediplerin eserlerinin dili her ne kadar ortak halk dili temellerine dayanıyorsa da hâlâ yabancı dil veya lehçe unsurları taşıyordu.⁴²

20. yüzyılın başlarında Tatar edebî dili tartışması güçlenir. 1905-1907 yıllarında birinci Rus ihtilalinin etkisiyle, Rusya'da sosyal hayatta görülen değişmelere bağlı olarak, Tatarlar arasında da toplumsal fikir gelişmesi gerçekleşmiştir. Tatar yazı dilinin gelişmesiyle ilgili sorunların sayfalara yansıdığı görülmektedir. 1909-1910 tarihlerinde *Şura* dergisinin sayfalarında Tatar yazı dilinin gelişmesi üzerine özel tartışmalar görülür.⁴³ Türkçülük taraftarları -İsmail Gaspıralı vb.- 19. yüzyılın ikinci yarısında *Tercüman* adıyla bir gazete çıkararak, bütün Türk dünyası için bir ortak dil -Osmanlı Türkçesi- fikrini ileri sürerler. Fatih Emirhan, Galiasker Kamal, Ş. Möhemmedev gibi yazarlar bu düşünceyi tenkit ederler ve bu düşüncenin çağın taleplerine cevap vermeyeceğini ispata çalışırlar.⁴⁴

Rizaeddin b. Fahreddin, Fatih Emirhan, Reşid İbrahim, Musa Carullah Bigi gibi şuurlu olarak Osmanlı Türkçesini kullananlar, yazı dilinde Türkçülüğü savunanların birinci grubunu teşkil ediyorlardı. İkinci grubu ise İstanbul'da tahsil görenler veya Osmanlı edebiyatını okuyarak tanıyan, bu edebiyattan örnek alan, daha doğrusu Osmanlı Türkçesini kullanmasını bilenler teşkil ediyorlarsa da, bunlar alışkanlık neticesi Osmanlı Türkçesini kullanmakla beraber şive meselesinde bocalıyorlardı.⁴⁵

Gabdulla Tukay, Mecit Gafurî, Zarif Beşirî gibi yazar ve şairler önceleri Osmanlı Türkçesi ile yazmışlar, sonradan Tatar Türkçesini kullanan üstatlar haline gelmişlerdi. İlk eseri *Teallümde Saadet* (Kazan, 1896-1898)'de Osmanlıcanın tesiri sezilmekte olan Ayaz İshakî de sonradan Tatar şivesinin işlenerek edebî dil haline gelmesinde büyük rol oynamıştır. Sadrî Maksudî ise ilk yazdığı eseri *Maişet*'de (Kazan 1900) saf Kazan şivesini kullanmışsa da, sonradan bilhassa siyasî görüş olarak Türkçü olmuştur.⁴⁶

⁴²Negmetullov, Menir Minulloviç, age., s. 169.

⁴³Zakiyev, M. Z., Voprosı Tatarskogo Yazıkoznaniya, Kazan 1965, s. 13.

⁴⁴Komisyon, Tatar Edebiyatı Tarihi, c. 2, Kazan 1985, s. 517.

⁴⁵Devlet, Nadir, age., s. 167.

⁴⁶Devlet, Nadir, age., s. 167-168.

Tatar Türklerinin millî şairi Gabdulla Tukay da yaşanan bu dil kargaşasından pek tabîi olarak nasibini alır; eserlerini önceleri Osmanlıca unsurları ihtiva eden dille yazdığı hâlde, sonradan sade Tatar Türkçesine ağırlık vermeye başlar. Bundan dolayı, ilk şiirleri ile, 1907 yılından sonra kaleme aldığı manzumelerin dili arasında farklılık vardır. Yayımlanmış ilk şiiri *Mujik Yokısı* ve onu takip eden *Hürriyet Hakkında* gibi birkaç kalem tecrübesinin dışında 1907 yılına kadar yazdığı şiirlerinde Divan ile Tanzimat devri Türk şiirinin tesirini görmek mümkündür. Nitekim, *our Kızına* başlıklı şiiri için "Türkleri taklit vaktimde Lermontov'dan yaptığım pek zayıf bir tercüme" notunu koymuştur. *Büraderane Nesiyhet* şiirini *Vakit* gazetesinde çıkan bir manzumenin ilhamıyla Jön Türklere hitaben yazmış olması, onun Tanzimat devri şairlerinin eserlerinden bazılarını okuduğunu; İstanbul'daki edebî faaliyetler ve siyasî gelişmelerden gazeteler vasıtasıyla haberdar olduğunu göstermektedir. Nitekim, arkadaşları Tukay'ın henüz talebeyken, medreseye İstanbul'dan gelen gazeteleri merak ve zevkle okuduğunu kaydetmektedirler.⁴⁷

Tukay'ın şiirlerinden birine, Tanzimat devri şair ve yazarlarının eserlerine *yahut* ile bağlanan iki isim verme modasından ilham olarak *Şekirt Yaçut Bir Tesadif* başlığını koymas, Türk edebiyatının tesirini görmek bakımından ilgi çekicidir.⁴⁸

Gabdulla Tukay'ın şiirlerinde Türkiye Türkçesine has unsurlar şöyledir: *atla-* (Nu.: 6)⁴⁹, *bak-* (Nu.: 7), *beklen-* (Nu.: 7), *ul-* (ol-) (Nu.: 10, 11, 18, 39), *vir-* (ver-) (Nu.: 11, 19, 26), *sığdır-* (Nu.: 11), *kel-* (gel-) (Nu.: 12, 24, 32), *parla-* (Nu.: 14, 26), *inan-* (Nu.: 17), *küriñ* (görün) (Nu.: 18), *varıñız* (Nu.: 18), *küsterdiñiz* (gösterdiniz) (Nu.: 18), *sever* (Nu.: 32), *sag ulıñ* (Nu.: 17), *açılmış* (Nu.: 6), *sarmış* (Nu.: 17), *sanar* (Nu.: 13), *ben* (Nu.: 6, 10), *sen* (Nu.: 24), *ile* (Nu.: 6, 12), *degil* (Nu.: 15, 25, 27), *şimdi* (Nu.: 26, 39).⁵⁰ Tukay'ın kullandığı bu unsurlar, Oğuzca unsurlar içeren eski klâsik Türkçe eserlerden alındığı gibi doğrudan doğruya Osmanlı dili ve edebiyatından da alınmıştır.⁵¹

Dilde sadeleştirme hareketlerinin başlamasıyla, dil konusundaki görüşleri değişen, 1907'den sonra yazdığı şiirlerde Tatar Türkçesini kullanan Tukay, Türkçüleri gayr-i millîlikle suçlar ve Osmanlı Türkçesini kullananları şöyle eleştirir:

⁴⁷Özkan, Dr. Fatma, age., s. 84. Gabdulla Tukay'ın Osmanlı sahası yazı dilinin etkisiyle yazmış olduğu şiirleri için bk.: Özkan, Dr. Fatma, Abdulla Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-Metin-Aktarma), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1994.

⁴⁸Özkan, Dr. Fatma, age., s. 84.

⁴⁹Numaralar Dr. Fatma Özkan'ın age.'ine göredir.

⁵⁰Özkan, Dr. Fatma, age., s. 85. Gabdulla Tukay'ın şiirlerindeki yabancı unsurlar için ayrıca bk.: Valitova, Y. A., İnoyazıçniye Elementi v Poetiçeskih Proizvedeniyah G. Tukaya (Turetsko-Oguzkiye Elementi i Arabskiye Masdarı), Basılmamış Doktora tezi, Moskova 1966.

⁵¹Valitova, Y. A., K voprosu ob imenah turetsko-oguzkogo tipa v yazıke stihotvorenij Gabdullı Tukaya, Voprosı Tyurkskoj Filologii, Moskova 1966, s. 272.

"Kendi aralarında Türkçe konuşup yapmacık hareketli öğrencilerimiz, başlarına fes giyinip, "Osmanlıyız, Efendim" diyen çılgınlarımız az değildi; ama, böyle komediler zamanla oldu da geçip gitti.

Gazeteler de sadece "bondan", "böyle" gibi kelimeleri bırakarak, Tatarca yazılmaya başlandı; kitap ve risaleler sadece Tatarca çıkıyor. Biz Tatarlar hep Tatar olarak kaldık.

Türkler İstanbul'da, biz buradayız."⁵²

Osmanlı Türkçesi tesiri sadece aydınların eserlerinde kalmamış halkın diline geçerek halk edebiyatı ürünlerine de yansımıştır. Özellikle halk edebiyatı *beyit* türü ürünlerde rastlanan Osmanlı Türkçesi unsurları *cırlarda* (türkü-şarkı) da görülmektedir: "Selam *ulsın* siña, Bolgar olug danlar küterdeñ" (Selâm olsun sana, Bulgar, büyük ün aldın), "Cihannı tétretmêş *idé* sinêñ olug şevketêñ" (Cihanı titretmişti senin büyük gücün)⁵³, "Şuniñ öçen bonı cennet *dimêşler*" (Onun için buna cennet demişler)⁵⁴ "Kaytır da gına *idém ben* iléme" (Döner de idim ben memleketime), "Zurdiy Reseylerné *ben* yöredém" (Geniş Rusyaları ben gezdim)⁵⁵ vb.

20. yüzyılın başlarında, Tatarcılık fikrinin baskın gelerek Tatar Türkçesinde özleşme hareketinin başlaması ve başarıya ulaşmasıyla, özellikle 1917 Komünist Devrimiyle ve Sovyetler Birliği'nin kurulması sonucunda bu birlik içindeki halkların dış dünyayla ilişkilerinin kesilmesiyle Türkiye Türkçesinin Kazan Tatar Türkleri üzerindeki etkisi bitmiştir. Tatarlar bu dönemde Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi unsurlardan arınmış, halk diline dayanan yeni yazı dilleriyle eserler vermişlerdir.

Sovyetler Birliği'nin dağılıp, 1991 yılından itibaren birlik içindeki halkların dış dünyaya açılmaya başlamasıyla, diğer Türk halklarıyla olduğu gibi Kazan Tatar Türkleri ile de Türkiye'nin siyasî, ticarî, kültürel vb. ilişkileri artmış, bugün bariz bir şekilde meyveleri henüz görülme de karşılıklı etkileşim başlamıştır.

KAYNAKLAR

Aleyeva, A. ø., Puteşestviye İsmagil Aga v İndiyu XVIII. v., Akademiya Nauk Tatarstana İstitut Yazıka, Literatırı i İstorii im. G. İbragimova, Kazan 1993.

Aleyeva, A. ø., Spiski "Möhemmed-Amin Seyaçetnamesé" i Jivaya Narodnaya Reç' v eyo Yazıkovoy Struktüre, *İstoki Tatarskogo Literaturnogo Yazıka*, Kazan 1988, s. 34-44.

Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1985.

Gabdulla Tukay, Eserler, c. 2, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1955.

⁵²Gabdulla Tukay, Eserler, c. 2, Kazan 1955, s. 272-273.

⁵³Nadirov, İlbaris, Tatar Halık İcatı-Beyétler, Kazan 1983, s. 24.

⁵⁴Nadirov, İlbaris, age., s. 29.

⁵⁵Şahin, Erdal, Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş, Metin, Aktarma, Dizin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 119.

Gosmanov, Mirkasıym, Kavrıy Kalem Ézénen, Tatarstan Kitap Neşriyatı, bs. 2, Kazan 1994.

øakov, V. ø., Tatar Milli Edebi Têlênêñ Barlıkka Kilüvé hem Üsêşé, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1972.

İbrahimov, Galimcan, Yaña Edebi Tatar Têlênêñ Bêréncé Baskıçları, *Kayum Nasıyri Mecmugası*, Kazan 1922, s. 150-160.

Karamanlıoğlu, Ali, Türk Dili, Dergah Yayınları, bs. 4, İstanbul 1986.

Komisyon, Tatar Añlatmalı Süzlégé, c. 3, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977.

Komisyon, Tatar Edebiyatı Tarihi, c. 2, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1985.

Kurbatov, H. R., İské Tatar Poeziyasında Têl, Stil, Metrika hem Strofika, Kazan 1984.

Maraş, İbrahim, İdil-Ural Bölgesi ve Osmanlı Fikrî Münasebetleri, *Bilig*, sy. 5, Bahar 1997, s. 149-155.

Nadirov, İlbaris, Tatar Halık İcatı-Beyétler, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1983.

Negmetullov, Menir Minulloviç, Rol i Mesto Oguzskih Elementov v İstorii Razvitiya Tatarskogo Yazıka, Basılmamış Doktora Tezi, Kazan Üniversitesi, Kazan 1983.

Oruç, Birsél, İyali (Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü) Arşivindeki Türkçe El Yazmaları, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 117, Aralık 1998, s. 179-236.

Oruç, Birsél, Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 115, Ağustos 1998, s. 193-198.

Özkan, Dr. Fatma, Abdulla Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-Metin-Aktarma), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1994.

Sattarov, G. F., Tatar İsemneré Süzlégé, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1981.

Segdi, Gebdrahman, Tatar Edebiyatı Tarihi, Tatarstan Devlet Neşriyatı, Kazan 1926.

Şahin, Erdal, Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş, Metin, Aktarma, Dizin), Türk Dil Kurumu Yayınları., Ankara 1999.

Taymas, A. Battal, La Litterature des Tatars de Kazan, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1965, s. 762-779.

Temir, Ahmet, Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt), Türk Dünyası El Kitabı Edebiyat, bs. 2, Ankara 1992, s. 705-725.

Timurtaş, Prof. Dr. Faruk K., Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Vilayet Yayınları, İstanbul 1981.

Türkoğlu, İsmail, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Usmanov, M. A., Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII vv., Kazan 1972.

Valitova, Y. A., İnoyazıçnıye Elementı v Poetiçeskih Proizvedeniyah G. Tukaya (Turetsko-Oguzkiye Elementı i Arabskiye Masdarı), Basılmamış Doktora tezi, Moskova 1966.

Valitova, Yu. A., K voprosu ob imenah turetsko-oguzkogo tipa v yazıke stihotvorenıy Gabdullı Tukaya, *Voprosı Tyurkskoy Filologii*, Moskova 1966, s. 270-290.

Zakiyev, M. Z., Voprosı Tatarskogo Yazıkoznaniya, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1965.